

- 15 Akbay N. *Kazakh adebiyeti (literature)*, 2011, 8 (3224), February, 25, p. 7.
 16 Kanafiyaully N. *Egemen Kazakhstan*, 2014, April, 12, p. 9.
 17 Abilgazy. *Pedigree Turks*, Almaty: Ana tili, 1991, 208 p.
 18 Ualikhanov Sh.Sh. *Kyrgyz (Kazakh) genealogy* // Ualikhanov Sh.Sh. Multi-volume collected works, 2 vol., 2 edit., Almaty: «Tolagay groups», 2010, p. 464.
 19 Ualikhanov Sh.Sh. *A note on Judicial Reform* // Ualikhanov Sh.Sh. Multi-volume collected works, vol. 4, 2 edit., Almaty: «Tolagay groups», 2010, 496 p.

ӘОЖ 811.512.122:378.096

Б.М.Айтбаева

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
 (E-mail: beibarys@mail.ru)

Эпикалық шығармалардағы бейнелеу құралдарының рөлі

Мақалада эпикалық шығармалардағы бейнелеу құралдары жан-жақты талданды. Сонымен қатар автор эпостағы батыр бейнесінің жасалуындағы сөз көркемдігінің атқаратын қызметі айрықша екендігін айқындаған. Сондай-ақ эпикалық жырлардағы ажарлаудың аса пәрменді көркемдеу, бейнелеу құралы екендігіне көңіл бөліп, осы мәселелердің негізінде ажарлаудың ассоциациялық мүмкіндіктері мен тұрақтылық сипатын, дыбыс үндестігі мен бояу үйлесімдігін анықтап, ажарлаудың семантикалық құрылымы қандай, стильдік вариациялары мен эмоционалдық-экспрессивті сапасына назар аударған.

Кілт сөздер: батырлық жырлар, зерттеу, ассонанс, теңеу, аңыз, әдебиет, поэзия, аллитерация, талдау.

Эпикалық мол мұраларымыздың жинақталуы, жариялануы, басқа да халықтар тіліне аударылып, олардың шығу тегі мен дамуы, тарихи негіздері мен көп нұсқалы болу себептері, көркемдік болмыс-бітімі туралы тереңдей зерделене басталғанына екі ғасырға жуық уақыт болыпты. Бұл — қазақ фольклортану ғылымындағы эпостың зерттелу тарихының өзіндік жеткен жетістігін көрсете аларлық меже екендігі рас.

Қазақ қауымының ру-тайпалық кезеңдерден бастап, оның халық болып құралған дәуірлерінен мол хабардар ететін, сондай-ақ ұлттық даму межесін айқындайтын елдік пен ерлік шежірелерін бір ғасырлық шеңберінде танып, білу мүмкін емес. Сан ғасырлық тарихы бар, миллиондаған адамдарға қызмет ететін батырлық жырлардың тұтас табиғатын тану бір ғана уақыттың ісі де емес. Бұл туралы ғылымда айтылатын келелі-келелі тың ізденістер мен ашылатын ғылыми мәні бар жаңалықтар әлі де айтыла бермек.

Бүгінгі таңдағы еліміздің егемендік алған нәтижесімен келген оң істеріміз, батыл бастамалар бұны дәлелдей түсетіндей. Қазақтың батырлық жырларының тарихи негіздері мен жанрлық жіктелісіне қатысты ғылымда біршама пікірлер нақтыланған. Сонымен қоса эпикалық шығарманың сюжеті ондағы қаһармандар әлемі, ұнамды образдардың жасалу ерекшеліктерімен батыр бейнесімен салыстырыла берілетін ұнамсыз бейнелердің салыстырмалы әдіс-тәсілдер арқылы түсіндіріліп келе жатқандығы мәлім.

Алайда соншалықты тартымды жасалған қаһармандар образының құдірет-күші не себептен, адам жанын бірден тербеп алатын сиқырлылығы неден? деген сұрақтарға толық жауап берілді деуге негіз жоқ. Өйткені зерттеу еңбектерде негізінен жырдағы бейнелі сөздерге қатысты азды-көпті пікірлер айтылғанымен, кең көлемде тоқталып, бейнелі сөздердің образды жан-жақты ашудағы қызметіне байланысты тексерулер жасалмағандығы белгілі жайт.

Эпостың шығу тегі мен дамуын білу қандай керек болса, онда ондағы сөз өнерінің күш-қуатын тану да ауадай қажет болады. Өзге де эпикалық шығармаларымыз тәрізді, батырлық жырлар да тұтас бір дәуірлердің тарихын, соның ішінде халықтың ой-арман, қиялын білдіре алатын қымбатты қазынамыз. Оның белгілі бір кезеңдердегі елдің тұрмыс-тіршілігін сипаттайтыны, сөз өнерін орынды қолдана алатын хас шеберлердің болғанын және жырды айтушылардың аймақтық стильдерінің пайда болып, әрі қарай дәстүрге сай қалыптасқандығын зерттеу аса пайдалы іс болатындығы сөзсіз.

Қай халықтың болмасын асыл сөз өнері басқа халықтардың әдебиетінен, ең басты айырмашылығы — өзінің образдар жүйесімен, сөз бейнелеу тәсілдерімен ерекшеленді. Әдебиеттегі образдар жүйесі және сөз бейнелеу тәсілдері ұлттық болмыс-бітімімізді анықтайтындығы рас. Халқымыздың ғажайып ескерткіштері болып табылатын эпостағы ғаламат кейіпкерлердің сөз өнерінің құдіреті арқылы танылғандығына ешкімнің таласы жоқ. Осы орайда сандаған ғасырлар мен жылдар бойы ұрпақтан ұрпаққа ауызша жетіп, жанды баурап, сананы арбайтын қазақтың қасиетті сөз өнерінің ұлттық негізі — ауыз әдебиетінде қалыптасқан деудің реті бар. Сөз өнеріндегі ұлттық негіз дегеніміздің өзі — сол рухани мұраны жасаған халықтың тілі. Онсыз образды сөз, көркем сөз дегенді айта алмаймыз. Тіл — әдебиеттің құрылыс материалы, жер бетіне ауа тіршілік үшін қандай керек болса, әдебиетке тіл де сондай қажет екендігі баршаға түсінікті.

Өнерді тану мен білу туралы ғибраттарға мән берсек, көркем әдебиет деген ұғымның сыр-сипаты образды сөз, көркем сөз атты терең түсінікке тіреледі. «Сөз — адамның ой-сезімін жеткізудегі бірден бір күшті құрал». Ал, көркем ойлау жүйесі шексіз. Көркем әдебиеттің бүкіл болмысы, шынайы табиғаты түр мен мазмұнның бірлігі арқылы жасалған. Түрдің өмір сүру заңдылығы, өзгеріп дамуы, өзінің көріну тәсілдеріне байланысты. Әдебиеттегі түрдің көріну тәсілдерінің бірі бейнелеу құралдары. «Бейнелеу құралдары — әдебиетте көбінесе бұл ұғым сөз қолдану тәсілдері, бейнелі сөздер, мысалы, жалпы түрде құбылту деп аталатын метафора, метонимия, әсерлеу, тұспалдау, астарлау, теңеу, эпитет және стильдік айшықтар, дыбыстық қайталамалар деген мағынада қолданылады» [1].

Шындығына жүгінсек, бейнелеу тәсілдерінің мән-мағынасы бұдан да кең, мол екендігі белгілі. Анықтай түссек, көркем шығармадағы бүкіл тіл байлығы — түгелдей бейнелеу құралы. Бұның басты ерекшелігі халықтың айналадағы дүниені өзінше түсініп, көркемдік ой-сезімімен қабылдауында жатыр. Сондықтан бейнелеу құралдары қай ұлттың әдебиетінде болса да сөздік қорға, тіл байлығына байланысты қалыптасады.

Көркем әдебиеттің өзіне тән даму заңдылықтары, қоғамдағы алатын өзіндік орны туралы пікірлер ерте заманнан айтылып келеді. Бұл жайында ғалымдар алғашқы жазылған еңбек ретінде, ежелгі грек елінің біздің жыл санауымызға дейінгі IV ғасырда өмір сүрген ғұлама ойшыл Аристотельдің «Поэтика» атты кітабын атайды. Әйгілі ғұлама бабамыз Әбунасыр әл-Фараби (870–950 жж.) Аристотель ізіндегі екінші ұстаз атанып, философия, поэтика және т.б. арналған трактаттар жазғаны белгілі. Содан бері сөз өнері туралы Леонардо да Винчи, Буало, Шеллинг, Чернышевский, Белинский, қазақ халқының даңқты перзенті Ш.Уәлихановтар талай-талай зерттеулер жазды. Көшпелі қазақ халқының өлең мен әнге деген құмарлығын, ақындық таланты туралы Ш.Уәлиханов мынадай аңызды арнайы дәлел ретінде келтіріпті: «Аңыздың айтары өлең, өнер аспаннан, әуеден келіпті-мыс [2]. Өлең туралы қызғылықты ойлар мен пікірлер қазақтың ақын-жыраулары, сал-серілерінің шығармаларында да айтылған. Ұлы Абайдың «Өлең — сөздің патшасы, сөз сарасы» деуі қай уақытта да дәлелді екендігіне көз жеткіземіз.

Өлеңнің теориясы, құрылысы, техникасы жайында классикалық еңбектердің бар екендігі әдебиетшілер қауымына жақсы таныс. Аристотель, әл-Фараби, В.Г.Белинский, А.А.Потебня, А.Н.Веселовский, одан кейінгі В.Брюсов, Б.Томашевский, В.Жирмунский және тағы басқалар алдымен еске түссе, қазақ поэзиясына байланысты Ш.Уәлиханов, А.Байтұрсынов, М.О.Әуезов, Қ.Жұмалиев, Е.Ысмайлов, З.Қабдолов, З.Ахметов, М.Базарбаев деп, бұдан әрі де жалғастыра беруге болады. Аталған ғалымдардың еңбектерінде өлеңнің теориялық мәселелері, айрықша атасақ, поэзияның тілі, құрылымы, түзілісі, бейнелеу құралдары жайлы тамтұмдай түсіндірілген. Алайда осымен іс біткен, ендігі қалғаны сол зерттеулердің нәтижесімен шектелуге тиіс дейтін ғылымда қағида жоқ. Қайта осы бағытта сандаған ізденістерімізбен қатар, өлең теориясына қатысты көркем шығарманы талдауда іркілістеріміз де бар екендігі қисынсыз емес.

Сөз өнеріндегі бейнелеу құралдарының бір парасы — ажарлау, бұған қатысты ой-пікірлердің ертеден айтылып келе жатқандығын жоғарыдағы аталған еңбектер де анықтайды. Қазақ әдебиеттану ғылымында Ахмет Байтұрсыновтан бастап енген терминдер өз алдына бірнеше сала болып қалыптасты. Солардың ішінен Ахмет Байтұрсыновтың «Әдебиет танытқыш» атты кітабында бар, ғылыми тілімізде орын тепкен бір алуан терминдерді атасақ та болады.

Мысалы, теңеу, кейіптеу, тұспалдау, әсерлеу, шеңдестіру, арнау, сөз өнері, шығарма, ауыз әдебиеті, мазмұн, тармақ, шумақ, бунақ т.б. Бұлардың аса мәнді терминдер екенін атай отырып, Байтұрсынов осы табында қолданған басқадай бір қыдыру терминдердің еленбей, ескерілмей қалғанын да айта кеткен жөн. «Олардың ішінен әлі де мәнділігін сақтаған, қолдануға қолайлыларын

сұрыптап алып, ғылыми тілімізде ретін тауып орнықтыру алдағы уақытта атқарылуға тиісті міндет», — дейді академик З.Ахметов [3]. Анығына келсек, көркем әдебиеттің тіліне байланысты келелі сөз қозғап, байыпты бағыт пен бағдарды көрсеткен З.Қабдоловтың еңбегі еді. Өзінің «Әдебиет теориясының негіздері» атты еңбегінде ғалым сөз өнеріндегі тіл көркемдігін ажарлау, құбылту, айшықтау, машықтауды жекелей саралай көрсеткен. Мұндағы ажарлау негізгі сөздегі дауыс ырғағынан басталып, дыбыстық қайталаулар арқылы ерекшелігіндігіне алдымен көңіл бөлінген. «Әдеби тілге дауыс ырғағы емес-ау, тіпті дыбыс қайталаулар арқылы да әжептәуір ажар бітіруге болады.

Бұл тәсіл екі түрлі аллитерация (лат. *дыбыстас*) — бірыңғай дауыссыз дыбыстарды қайталау және ассонанс (фр. *үндес*) — бірыңғай дауысты дыбыстарды қайталау. Бұлар поэзияда да, прозада да кездесіп отырады» [4].

Сөзді ажарлаудың ендігі бір көрсеткіші болып табылатын — айқындау (эпитет), теңеу екендігі осы еңбекте айтылады. Жалпы бүкіл бейнелеу құралдарын кез келген шығармадан тауып, жүйелеп шығудың өзі қыруар жұмыс екендігі сөзсіз. Алайда бейнелеу құралдарын ішіндегі ажарлау, құбылту, айшықтау көркем шығармалардан талдап көрсеткен еңбектердің сандық көрсеткіші көңіл қуантпайтындығы тағы белгілі. Рас, жазба әдебиетіне қатысты поэтикалық тұрғыдан Қ.Жұмалиев, З.Ахметов, З.Қабдолов, Р.Нұрғалиев, М.Атымов, Т.Әбдрахмановалардың еңбектері алдымен аталады.

Ал қазақ фольклорының поэтикасына қатысты көріністер енді ғана басталды десек те болғандай. Ауыз әдебиеті шығармаларының тіл кестесі, өлең құрылысы, құрылымы, образдар жүйесі, сюжет деңгейіндегі қарастырулар С.Қасқабасов, О.Нұрмағамбетова, Ш.Ыбыраев, Б.Әзібаева, Б.Рақышов және тағы басқалардың зерттеулерінде жүзеге аса бастады. Аталған ғалымдар фольклорлық мұраларымыздағы сөз көркемдігіне арнайы тоқталып, оны жүйелей көрсеткен. Бұның асығыс айтылған пікір еместігін сөз арасында айта кетейік. Эпосты — әуезе, лириканы — толғау, драманы айтыс деп жүйелеп, сала-салаға жіктеп әкеткен ғалым-теоретик, эстетик-сыншы А.Байтұрсыновтың «Әдебиет танытқыш» атты еңбегінде көріктеу (эпитет) теңеулерге негізгі дәлел батырлық жырлардан алынған еді [5]. Осы бастама Е.Ысмайловтың «Әдебиет теориясының мәселелері», «Ақындар» және Қ.Жұмалиевтің «Әдебиет теориясы» атты еңбектерінде жалғасын тапқан. Батырлық жырлардан бейнелеу құралдарына қатысты мысалдар келтірілген. Одан кейінде халық ауыз әдебиетіне байланысты жарық көрген еңбектерде шолу түрінде айтылып, мектеп оқулықтарында батырлық жырлардан үзінділер келтіріледі.

Қазақ эпосына байланысты зерттеулер жасаған М.Әуезов және Л.Соболев, А.С.Орлов, В.Жирмунский, Қ.Жұмалиев, М.Ғабдуллин, Ә.Қоңыратбаев, Р.Бердібаев, С.Садырбаев еңбектерінде де жырдағы дыбыстық қайталаулар, эпитет, теңеулер шолу түрінде айтылып отырған. Осындай зерделі еңбектердің негізінде ХХ ғасырдың 40-жылдарынан бастап, «Қазақ әдебиетінің тарихы» атты көп томдықтар шығарылу көзделген еді. Алғашқы жарық көрген «Қазақ әдебиеті тарихының» бірінші томында және кейінгі басылымдарда да батырлық жырларға қатысты тарауларда жырдың сөз көркемдігі, тіл өрнегіне қатысты мәселелерде ажарлаудың үлгілері қалып қалмай көптеген мысалдар арқылы түсіндірілген. Сонымен қоса, «Қазақ ауыз әдебиетінен» арнайы жоғары оқу орындарына оқулықтар дайындаған М.Ғабдуллин, Ә.Қоңыратбаев, М.Тілеужановтар еңбектерінен де эпостық жырлардан ажарлауға қатысты мысалдарды табуға болады. Солай дей тұрсақ та, бұлардың бәрі ажарлауға байланысты арнайы зерттеу емес. Анығына көшсек, мұнда аңдату, аңғарту, бар екендігіне талас жоқ. Осы тұрғыдан алып қарағанда Т.Қоңыровтың ажарлаудың бір түрі теңеулер жөніндегі зерттеу еңбегіндегі мына төмендегі пікірі дәлелді айтылған:

«Қазақ теңеулерін лингвистикалық тұрғыдан зерттеу былай тұрсын, оны әдебиеттану тұрғысынан тексерген арнайы бірде - бір еңбек жоқ» [6].

Шындығына келсек, бұл ажарлаудың бірі теңеуге қатысты ХХ ғасырдың 70-жылдарынан кейінгі айтылған пікір екендігі даусыз. Бұл арада біздің мақсатымыз теориялық тұрғыдан тұжырымдар жарыстыру емес, қайта көркем шығармаларды негізге алып талдауға байланысты қаншалықты зерттеулер жасалғанын анықтау еді. Нәтижеге жүгінсек, кейбір көлемді шығармалардың көркемдік ерекшеліктеріне қатысты жол-жөнекей әңгіме болып, біркелкі дәлелдемелер болмаса нақтылы бейнелеу құралдарының белгілі шығармалардан тұтастай тексере қараған еңбектер өте аз екендігі көпке мәлім.

Жалпы қазақ фольклорының аса бай саласы болып табылатын эпостық жырлардың көркемдік күш-қуатын таразылау, ондағы бейнелеу құралдарының алатын орны, атқаратын қызметін зерттеудің негізі ғылымдағы үлкен жетістіктердің бірі болатындығына ешкімнің күмән туғызбайтындыры анық. Өкінішке орай, осы уақытқа дейін мұндай арнайы тоқталып, монографиялық тұрғыдан зерттелмеуі

эпостанушы-ғалымдарды ойландыруы тиіс. Сондықтан біздің зерттеуіміздің мақсаты — осы олқылықтың орнын толтыруға біршама үлес қосу: эпикалық жырлардағы ажарлаудың аса пәрменді көркемдеу, бейнелеу құралы екендігіне көңіл бөліп, осы мәселелердің негізінде ажарлаудың ассоциациялық мүмкіндіктері мен тұрақтылық сипатын, дыбыс үндестігі мен бояу үйлесімдігін анықтау, ажарлаудың жоғарыдағы аталған түрлерінің семантикалық құрылымы қандай, стильдік вариациялары мен эмоционалдық-экспрессивті сапасына назар аудару, сөйтіп, нәтижесінде ажарлаудың қолданыс аялары мен функционалдық негіздерінің мүмкіндіктері қандай деген сауалдарға жауап беру. Осы мақсатта ажарлауға қатысты дауыс ырғағы (интонация), дыбыс қайталаулар аллитерация мен ассонанс, эпитет (айқындау) пен теңеу ізденісімізге арқау болып, олардың эпикалық шығармадағы қызметін ерекшелеу алдыңғы орынға шығады.

Жалпы алып қарағанда, қазақ халқының өлеңдік қоры, оның өзіндік ерекшеліктері дейтін мәселелер ерте замандардан айтылып келеді. Қазақтың даңқты перзенті Ш.Уәлихановтың бұл істе елеулі еңбегі бар екендігі әркімге жақсы таныс. Сонымен қатар қазақ жеріне келіп, оның әдет-ғұрып, салт-дәстүрлеріне үнілген көптеген еуропа ғалымдарының аса қызыға қарағаны тағы да халқымыздың поэзиясы екендігі мәлім. Ерте кездің өзінде айтылған академик В.В.Радловтың мына пікірі соның дәлелі: «Қазақтың өз өлеңдерінде бағалы санайтын ертегілердегідей әлдеқандай бір жан түршігерлік және ғажайып дүние емес, ол өзінің сезімі мен талап-тілегін, қоғамның әр мүшесі аңсайтын арман-мұратты жыр етеді. Тындаушыларды сүйіндіретін қисынсыз ғаламат жайлар, керемет зор нәрселер емес, табиғи жайлар, айналадағы өмірдің ақиқат шындығы» [1–9]. Сөз өнеріндегі көркем бейнелер, тіл шұрайы, көркемдік кестелер дегеннің өзі ұлттық ерекшеліктің ғажайып бір айғағы. Бұл әсіресе эпостық шығармалардан айрықша танылады. Белгілі ғалым, академик З. Ахметов былай дейді: «Тілдің, сөз кестесінің табиғилығы мен қарапайымдылығы дегеніміз — халықтың көркем дүниетанымы, көркем ой-сезімі қоғамдық өмірімен нақтылы әлеуметтік-тарихи жағдайлармен тығыз байланысты қалыптасқандығының белгісі. Міне, сондықтан да тілінің қарапайымдылығы, көркемдігі мен тартымдылығы жағынан халық поэзиясы әрқашан да тамаша үлгі болып қала бермекші.

Нағыз поэзиялық көркемдік шеберлікті танытатын халықтың өлең, жырлары болса, халықтық тілдің тұнығынан алынған нелер асыл сөздерді де сол өлең-жырлардан табамыз», — депті [7]. Осы пікірдің жалпы эпостық шығармаларға қатысты айтылғандығын да байыптау қиын іс емес. Бір анығы, өлең-жыр болсын, оның күш-қуаты, сөздік нақышы алдымен айтушы шеберлігіне байланысты екен. Батырлық жырларды жырлаушы шеберлігін анықтау, ондағы сюжеттік ерекшелік пен образ жасаудағы мүмкіншіліктен ғана емес, соны қиыннан-қиыстырудағы сөздік қолданыспен де ерекшеленетіндігін ұмытпайық. Осы қисынның түп негізі көркемдік ойлауға тіреледі. «Көркемдік ойлаудың табиғаты мен мәні — дүниені көркемдік тұрғыдан игерудегі рухани қабілет екендігімен анықталады. Образдық сезімділік тұрғыдан әлемді тану, адам болмысына үңілу, тіршілік-тұрмыс мәнісін бағалау, көңіл-күй құбылыстары және қиял ырқымен жүзеге асатын суретті, бейнелі ұғымдар синтезі көркемдік ойлаудың ерекшелігі болып табылады», — дейді ғалым С.Негимов [8].

Эпостағы көркемдік ойлаудың ең көне кезеңінің басты белгісі — ертегілік элементтердің мол ұшырасатындығында. Эпикалық шығармадағы батырлардың «суға салса батпайтын, отқа салса жанбайтыны», оқ өтіп, қылыш кеспейтін қасиеттері мұны анық дәлелдеп тұрғандай. Батырлардың мінген пырақтары құстан жылдам, айшылық жерді алты сағатта алатындығы қандай ғажап.

«Көркемдік ойлау жүйелері шежіре (тарих) ретінде бірнеше сатылардан тұрады, ең алғашқысы — ертегілердегі мифтік тотемдік, фетиштік, магиялық ұғымдар (бұлар қазақ фольклористикасында, тіпті зерттелген жоқ), екінші сатысы — бәдік туралы ұғымдармен, ал, үшіншісі — жан-жануарлардың бабасы (жаратушысы) болады деген ұғыммен жалғасады. Күрделене барып, бұлар «Қозы Көрпеш — Баян сұлу», «Алпамыс» жырларындағы көркемдік ойлау жүйелерімен жалғасады» [9].

Батырлық жырлар мен ғашықтық жырлардағы негізгі өзекті мәселе — намыс. Міне, осыны биікке көтеру жолында бүкіл адамзат бойындағы күш-жігер, қайрат пен ақыл, адамгершілік асыл сезімдердің барлығы көркемдік ойлау жүйесі арқылы эпостағы негізгі қаһарманның бойына жинақталған. Келе-келе бұл тамаша дәстүрге айналған. Жырды айтушы тыңнан толғап, бейнелеу құралдарының түрлі тәсілдері арқылы образды сомдауды барынша көркемдеген. Осы процестің едәуір ғасырларға созылғаны, жырдың көп нұсқалы болу себептерінен де көрінеді. Батырлық жырлардағы жар таңдау, жауға мінетін керемет пырақ ат таңдау, оның кездесетін жауының да осал болмауы — даралаудың дәлелі. Бұған назар аударған Ш.Ыбыраевтың төмендегі тұжырымы соны аңғартады: «Іс-әрекет әсерлі де ойнақы болу үшін жыр бұл жерде оқиғаны баяндап отырмайды, сол

іс-әрекеттің сөз арқылы көзге елестетіп, көңілге ұялатарлықтай көркем суреттемесін жасайды. Осындай суреттеменің бел ортасында қаһарманның тұлғасы тұрады. Оқиға неғұрлым қалыңдаған сайын бас қаһарман да пайдалана түседі. Баяндалып отырған оқиға ұзарып, әрі ұлғайтылып, мыңдаған адам тағдыры түйісіп жатқанымен бәрібір ол батыр тұлғасын көлегейлей алмайды. Керісінше, оның бейнесі халықтың идеалына сәйкес онан сайын асқақтай береді», — дейді [10].

Демек, эпостағы батыр бейнесінің жасалуындағы сөз көркемдігінің атқаратын қызметі айрықша екен. Жырдағы жойқын жекпе-жек, батыр астындағы пырағының жекелей алынуы, алынбас аса биік тас қамалдар, терең қазылған орлардың жан түршігерлік суреттері батыр бейнесін ерекшелеуден туған. Осының бәрі өнер тілімен, сөз құдіретімен ғана түсіндірілетін күшке ие. Бірақ мұндағы көркемдік ойлаудың негізі ел қорғанышы болған адамды дәріптеу. Ел қамқоры, қорғаны болатын қаһармандарды жасау ертеден қалыптасқан. Қазақ эпосына елеулі еңбегі сіңген ғалым Р.Бердібаев былай деді: «Эпостың өзіне хас, қалыпты белгілері: онда белгілі бір халықтың эпикалық өткен дәурені суреттеледі, эпопея негізіне жеке бастың емес, ұлттық өмірдің аңызы алынады, мұнда бұрынғы мен қазіргінің арасында ұзақ уақыттық белестер жатады.

Эпос — өмір оқиғаларының нақтылы талдауы емес, естелігі. Ал қандай да болмасын ұлттың эпикалық естелігі қайта өзгертуге, басқаша баяндауға болмастай қасиетті ұғым ғой. Ол жеке адамдардың өңдеуіне, әрлеуіне көнбейді, өйткені эпикалық аңыз өз келбетімен қызық, оның бағасы да беріліп, қорытындысы да шығарылып қойылған» [11; 45, 46]. Осы пікірдің эпостағы көркемдік ойлау, қиялға немесе бейнелеу құралдарына да қатысы бар.

Жырдағы дыбыс ырғағының белгілі үндестігі, дыбыстар заңдылығы, түр-түсті айқындап берулері мен батырдың мінез-құлқын (психологиясын), оның астындағы пырағының өзіне сай келуі, бойына асынған бес қаруының сайма-сайлығы көркемдік тұрғыдан көріктеудің алғашқы озық үлгілерін көрсетеді. Образды сөз жасауға айрықша қызмет етеді екен. Бұларсыз тіптен айтарынды анықтау мен суреттеліп отырған құбылысты, затты нақтылау қиын. Олай болса ажарлау сөз өнеріндегі бейнелеу құралдарының пәрменді бір үлгісі.

Қысқаша айтқанда, ажарлау — көркемдік ойлау мен қиялдың келісті бір көрсеткіші.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Әдебиеттану терминдерінің сөздігі / Құраст. З.Ахметов. — Алматы: Ана тілі, 1996. — 66-б.
- 2 *Валиханов Ч.Ч.* Собрание сочинений: В 5 т. — Т. 2. — Алма-Ата: Наука, 1961. — С. 196.
- 3 *Қабдолов З.* Әдебиет теориясының негіздері. — Алматы: Мектеп, 1970. — 9-б.
- 4 *Байтұрсынов А.* Ақ жол. — Алматы: Жалын, 1991. — 225-б.
- 5 Қоңыров Т. Қазақ тенеулері. — Алматы: Мектеп, 1978. — 353–355-б.
- 6 *Радлов В.В.* Образцы народной литературы тюркских племен. — Т. V. — СПб., 1985. — С. 3.
- 7 *Ахметов З.* Өлең сөздің теориясы. — Алматы: Мектеп, 1973. — 29-б.
- 8 *Негимов С.* Әдебиет терминдерінің сөздігі. — Алматы: Ана тілі, 1996. — 118-б.
- 9 *Тілеужанов М.* Ел әдебиеті. — Алматы: Ана тілі, 1992. — 150-б.
- 10 *Ыбыраев Ш.* Эпос әлемі. Қазақтың батырлық жырларының поэтикасы. — Алматы: Ғылым, 1993. — 274-б.
- 11 *Бердібаев Р.* Қазақ эпосы. Жанрлық және стадиялық мәселелер. — Алматы: Ғылым, 1982. — 45, 46-б.

Б.М.Айтбаева

Роль выразительных средств в эпических произведениях

В статье всесторонне раскрыта роль выразительных средств в эпических произведениях. Автором выявлена роль эпитетов, сравнений, аллитераций и ассонансов в описании образа батыра. Определено, что одной из сторон изучения изобразительности слова в эпическом произведении является исследование функции эпитетов, сравнений, аллитераций и ассонансов. Умение воссоздать картины жизни, изображенные в произведении, подчеркивает автор, в свою очередь, способствует проникновению в эмоциональный настрой произведения, воссозданию образа персонажа. Отмечено, что для того, чтобы увидеть изменение характера героя, динамику эмоций, недостаточно воспроизвести отдельные картины, необходимо установить между ними связь.

Role of means of expression in epic works

In this article the author comprehensively opens a role of means of expression in epic works. And also the author to consider a role of epithets, comparison, alliterations and assonans in descriptions of an image of the batyr. If attentively to concentrate on history of research of the heroic epos of Kazakhs, it is visible that most of researchers pays attention to pictorialism of the word in the epos. One of the parties of studying of pictorialism of the word in epic work is research of function of epithets, comparisons, alliterations and assonans. Ability to recreate the life pictures represented in work in turn promotes penetration into an emotional spirit of work, a reconstruction of an image of the character. To see change of character of the hero, dynamics of emotions, it isn't enough to reproduce separate pictures, it is necessary to establish connection between them, to compare the, reader's assessment of events and heroes with an author's assessment.

References

- 1 *Dictionary literary criticism / Originator. Z.Akhmetov*, Almaty: Ana tili, 1996, p. 66.
- 2 Valikhanov Ch.Ch. *Collection of compositions: in 5 vol., t. 2*, Alma-Ata: Nauka, 1961, p. 196.
- 3 Kabdолоv Z. *Bases of the theory of literature*, Almaty: Shkola, 1970, p. 9.
- 4 Baiytursynov A. *White way*, Almaty: Zhaly, 1991, p. 225.
- 5 *Konyrov T. Kazakh comparison*, Almaty: Shkola, 1978, p. 353, 355.
- 6 Radlov V.V. *Samples of national literature of Turkic tribes, V*, Saint Petersburg, 1985, p. 3.
- 7 Akhmetov Z. *Theory versification*, Almaty: Shkola, 1973, p. 29.
- 8 Negimov S. *Dictionary of terms of literature*, Almaty: Ana tili, 1996, p. 118.
- 9 Tileuzhanov M. *Literatura of the people*, Almaty: Ana tili, 1992, p. 150.
- 10 Ybyrayev Sh. *Mir of the epos. Poetics of the Kazakh heroic eposes*, Almaty: Gylym, 1993, p. 274.
- 11 Berdibayev R. *Kazakh eposes*, Almaty: Gylym, 1982, p. 45, 46.